

Семінарське заняття 1. Витоки теорії міжнародних відносин

1. Міжнародно-політична думка Стародавньої Індії
2. Міжнародно-політична думка Стародавнього Китаю
3. Міжнародно-політична думка Античної Греції.
4. Міжнародно-політична думка Середньовіччя
5. Міжнародно-політична думка епохи Відродження
6. Міжнародно-політична думка Нового часу.

Місце міжнародної проблематики в історії суспільно-політичної думки вирішальною мірою пов'язане з тенденціями та закономірностями розвитку міжнародних відносин, відбиваючи та суттєво впливаючи на них. Вже на ранніх етапах людського суспільства міжнародні відносини, міжнародна політика як об'єкти пізнавального інтересу прилучали увагу мислителів.

Міжнародно-політична думка Стародавньої Індії.

Виникнення перших уявлень про міжнародні відносини співвідноситься з виникненням перших держав, що відбувається на Стародавньому Сході. Тому витоки теорії міжнародних відносин слід шукати в джерелах з політичної думки найбільш розвинених державних утворень того часу – Стародавніх Індії та Китаю.

Першим найбільш ґрунтовним викладенням теорії міжнародної політики можна вважати давньоіндійський трактат *“Артхашастра”*, автором якого є видатний політичний діяч брахман *Каутілья*, який, скоріше за все, був першим міністром царя Чандрагупти, засновника династії Маур'їв, та жив у період між IV та III ст. до н. е. Але ця проблема остаточно не вирішена: існують точки зору, що трактат було написано близько III ст. н. е., або що він оформлювався поступово протягом тривалого періоду між цими двома датами.

В етимологічному сенсі *“Артхашастра”* означає *“наука про вигоду”*, або *“наука про накопичення цінностей”*, але змісту трактату більш відповідає його переклад як *“наука політики”*. Під час його написання на півострові Індостан існував ряд великих та дрібних держав, однакових в основному за соціальним ладом, але не однакових за військовими та економічними можливостями та геополітичним становищем, що зумовлювало необхідність розробки відповідних норм та положень щодо зовнішньої політики та регламентації взаємовідносин цих держав. До подібної концептуалізації й спромігся Каутілья, якого називали *“індійським Макіавеллі”* та *“індійським Бісмарком”*.

З точки зору теорії міжнародних відносин особливу увагу звертають на себе наступні відділи трактату: VII *“Про шість методів (зовнішньої) політики”*; IX *“Дії того, хто прагне напасти”*; XII *“Про становище найсильнішого (царя)”*. Каутілья виділяє чотири засоби політики – *“це мирні переговори, підкуп, сіяння розбрату та відкритий напад”*. Особливе значення має висвітлення питань відносин дружніх та ворожих держав, які вперше розглядаються з геополітичної точки зору.

Геополітичний тип мислення Каутільї впливає на його визначення союзників, противників, *“серединних”* правителів, тих, хто *“стоїть осторонь”*. Правитель, земля якого межує з володінням того, хто має намір перемогти, є основний ворог. Якщо він належить до того ж роду, то його називають природним ворогом. Якщо ж він знаходиться у родстві з першим, то він є природним союзником. Крім того, існує інший правитель, земля якого межує з володіннями бажаного перемогти та його ворогу, який здатний допомогти тому і іншому, а також впоратись з ними поодиноці – це і є *“серединний”* правитель. Також існує правитель, що *“стоїть осторонь”* від ворогу, бажаного перемогти та *“серединного”* правителя. Він є більш сильніший, ніж три інших та здатний допомогти кожному з них.

В того, хто бажає перемогти, можуть бути три основні фактори: він сам, його союзник та союзник його союзника, кожен з яких має розглядатися у зв'язку із п'ятьма факторами: тобто міністрами, сільськими місцевостями, укріпленими містами, скарбницею та військом. Таким чином, за словами Каутільї, усе коло факторів перемоги складається з 18 факторів. Він підкреслював, що ворог, який знаходиться між прагнучим перемогти та його союзником, буде знищений та стискуваний, навіть якщо він мав значну силу.

Згідно Каутільї, існує шість методів зовнішньої політики: мир, війна, вичікувальне положення, наступ, пошук захисту та двоїста політика (використання то миру, то війни).

При цьому під наступом розуміється вживання заходів до нападу. Каутілья вважає, що в тому випадку, коли один правитель слабкіше за іншого, то він має заключити з ним мир, а той, хто має перевагу, може йти на іншого війною чи наступати. Той, в кого сили незначні, має шукати союз з іншим, за допомогою якого слід вести двоїсту політику.

Якщо більш слабкий правитель піддався нападу з боку більш сильного, то він мусить негайно поступитися силі, заключивши мир і жертвуючи своїм скарбом, військом, самим собою та землею. Якщо ж правитель знаходиться між двома більш сильними, то він повинен звертатись до допомоги того, хто здатний його врятувати, або ж того, хто безпосередньо межує з ним. Можливо також, що він заключає союз із обома, звертаючись до їх допомоги, подібно жебраку. Потім він може представити одному з них іншого як здатного остаточно згубити його, або посіяти ворожнечу між ними. Коли ж вони будуть у розбраті, він має застосувати проти них таємні засоби настрашки.

Каутілья звертає увагу на необхідність врахування у міждержавних відносинах внутрішньополітичних ситуацій у державах. Зокрема, слід виступати проти більш сильного правителя, але правлячого несправедливо, а не проти більш слабого, але справедливого правителя. Невдоволення ж серед власних підданих він рекомендує усувати шляхом знищення ватажків підданих, після чого останні будуть не так схильні до підбурювання. Головною перешкодою для правителя він вважав внутрішні та зовнішні смути, причому внутрішня смута є більш небезпечною. Найбільш небезпечною є смута, викликана особливо наближеними. Тому правитель має тримати у власних руках як скарбницю, так і військо. Каутілья дає поради про здійснення таємної пропагандистської війни, вербування агентів, використання таємних засобів, зокрема отрути. Все це робить “Артхашастру” унікальним явищем в історії політичної думки не лише Індії, а й всього світу.

Міжнародно-політична думка Стародавнього Китаю.

У Стародавньому Китаї розвиток теоретичних уявлень про міжнародні відносини, як і політичної думки в цілому, відбувається у атмосфері боротьби двох основних течій – *конфуціанства* та *легізму*, що тривала понад 500 років та завершилась у епоху Хань (III – I ст. до н. е.) їх злиттям у єдине вчення – ханське конфуціанство, яке стало державною ідеологією Китаю на протязі наступних двох тисяч років.

В основі зовнішньополітичної концепції *Конфуція* міститься ідея протиставлення “хуа ся” (усіх китайців – ся) варварам. Саме усвідомлення моральної, культурної зверхності “хуа ся”, їх права на духовну зверхність над всією оточуючою ойкуменю пронизувало конфуціанську систему поглядів. Фактично Конфуцій заклав основи майбутньої концепції великоханського шовінізму, а також обґрунтував ідею даремності та небезпечності контактів з Північчю, яка визначила формування стереотипних форм китайської свідомості.

Основоположники легізму дотримувались по відношенню до “варварі” тих же поглядів, що й ранні конфуціанці. Родоначальник легізму *Гуан Чжун* (VII ст. до н. е.) проголошував: “*[Варвари] жуни й ді – це шакали та вовки, в жодному випадку не можна поступатись ним. Усі ся – це близькі родичі, в жодному випадку не можна кидати їх у біді*”. Але прагматичний характер легізму сприяв поступовому формуванню позитивного ставлення до зовнішніх запозичань, якщо це йшло на користь держави – це було неприйнятним для ранніх конфуціанців. Легісти також сформулювали теорію прямо пропорційної залежності державної моці від військових успіхів, вони були прибічниками широкої геополітичної експансії.

Провідний представник легізму *Шан Ян* сформував у IV ст. до н. е. завершену модель деспотичної держави імперського типу. Його вчення було спрямовано на створення міцної держави, здатної поглинути своїх сусідів. Прагнучи перетворити індивіда у сліпе знаряддя правителя, він підносить загальне перетворення народу на дурнів у ранг державної політики: “*коли народ дурний, ним легко управляти*”. Цим він обґрунтовував необхідність боротьби з “паразитами”, серед яких конфуціанські правила поведінки (лі), пошана старих порядків, любов до людей, добродійність, братерський долг, музика, красномовність, гострий ум.

Війна поруч із землеробством розглядаються ним як головні засоби досягнення політичної стабільності та зміцнення авторитету правителя. В ній він бачив також один з найкращих засобів розв’язання соціальних проблем країни. Надзвичайно цікавою виглядає думка Шан Яна про те, що “*якщо країна бідна і в той же час спрямовує зусилля на війну, то отрута з’являється у країні противника, у такій країні не буде шести паразитів і вона,*

безсумнівно, стане могутньою. Якщо країна багата і в той же час ні з ким не воює, то отрута з'являється усередині цієї країни, народжується шість паразитів, країна, безсумнівно, слабне”.

Хоча сам Шан Ян та його родина були страчені, але створена ним концепція посилення держави й запроваджені ним реформи призвели до об'єднання Китаю у єдину централізовану імперію під владою Цинь Ши-хуанді у III ст. до н. е.

Першим конфуціанцем, який спробував синтезувати легізм та конфуціанство у єдине вчення, був **Сюнь-ци** (III ст. до н. е), добре знайомий зі вченням Шан Яна та результатами його реформ. Але, незважаючи на певну успішність цієї спроби, все ж боротьба між школами конфуціанства та легізму так і не зникла остаточно, супроводжуючи політичну історію Китаю на всьому її протязі аж до останніх десятиліть. Вже у 70-ті роки XX ст. ми були свідками нового її спалаху, пов'язаного зі “справою Лінь Бяо та Конфуція”.

Міжнародно-політична думка Античної Греції.

Розвиток політичної думки Античної Греції відбувався в особливій історичній обстановці наявності двох протилежних типів держави–поліса, найбільш повно представлених Спартою та Афінами, котрі були разом з тим втіленнями двох політичних ідей – ідеї панування над іншими полісами та ідеї пацифізму та правового універсалізму. У міжнародно-політичній думці формуються два основні напрямки теорії та практики зовнішньої політики – *ізоляціоністський* та *імперіалістичний*.

Представниками першого напрямку були **Платон**, **Аристотель** та більшість інших грецьких мислителів. Їх основні ідеї випливають з центральної тези про абсолютну самодостатність полісу, необхідну для створення належних умов життя людини. **Автаркія** – це кінцева мета буття полісу і його природа. Це не лише суверенна незалежність від зовнішнього світу але й внутрішня закінченість економічного і політичного ладу, а також морального стану. Взагалі для грецької політичної думки було характерно конструювання ідеальної держави–полісу, не пов'язаної з історичною реальністю. Платон, Аристотель та інші мислителі не поділяли думки, що мистецтво політики – це мистецтво імперії. Невеличкі розміри, абсолютна замкненість та цілеспрямована усередину життєдіяльність – ось поняття, які визначають поліс.

Провідними представниками імперіалістичного напрямку в античній політичній думці були **Ісократ**, **Горгій** та особливо **Фуکیدід**. Ісократ одним з перших подолав межі автаркічного мислення та дійшов висновку про необхідність створення конфедерації полісів. Усі негаразди самі собою зникнуть з грецьких полісів, - вважав Ісократ, - якщо вони будуть об'єднані у союз для здійснення великого задуму – підкорення Сходу. Його ідеї були поглиблені Горгієм, який у V ст. до н. е. відстоював ідеал панеллінської держави, побудованої на принципі згоди полісів.

Найбільш повне вираження імперіалістичний підхід знайшов у Фуکیدіда. На його думку, в основі поведінки держав лежить властивість людської натури притискувати оточуючих, здійснювати панування сильного над слабким. Ілюстрацією цієї тези слугує, зокрема, звернення афінян до мелосців із закликом підкоритись. В античного історика відверто простежується акцент на ірраціональність людської поведінки. А звідси – природна тенденція пояснювати міжнародні події дією непізнаних “рокових” сил, які діють всупереч здоровому глузду. Він відстоює думку про те, що саме людські емоції лежать в основі міждержавних конфліктів та міжнародних відносин в цілому. Тому війна є природним станом міждержавних відносин, а мир – станом тимчасовим, що постійно порушується більш сильними державами, які прагнуть панувати над іншими.

Однією з основних у Фуکیدіда є думка про те, що головним критерієм історичного розвитку Еллади є освоєння морських комунікацій, влада над морями та океанами. Особливе значення від надавав морській торгівлі, розширення якої сприяло збільшенню багатств Еллади та посиленню її моці. Він виступав, таким чином, як один з перших теоретиків талассократії, морської сили. Саме сформульована Фуکیدідом концепція провідної раси морських комунікацій, морської торгівлі та морської сили у зростанні державної моці та авторитету була покладена в основу західної політики колоніальної експансії, що широко розгорнулася з XV ст.

Особливе місце у зовнішньополітичній думці Античності займає *кінізм*, представники якого **Діоген Синопський**, **Антисфен Афінський**, **Кратет**, **Гінпаркія** та ін. стояли на радикально-демократичних позиціях, заперечуючи державу з її інститутами. Вони стояли

також на антимилітаристичних позиціях: зокрема, Антисфен вважав, що війна породжує бідність. Частиною кінчного вчення про державу є космополітизм. Саме кінікам належить пріоритет у створенні самого поняття космополітизму.

Першим назвав себе “космополітом”, “громадянином світу” Діоген. Це було не ствердження всесвітнього громадянства, а, відповідно до кінчного негативізму, відмова від усіх існуючих державних форм. Космополітизм розглядався як набуття внутрішньо вільним кінчним мудрецем можливості жити повсюди, нехтуючи державними, становими, расовими, географічними кордонами. Кінчні мандрівники–волоцюги підкреслювали свою незалежність, безрідність. Подивіться на мене, казав Діоген, в мене немає ні батьківщини, ні власності, ні родини, а тільки земля і небо. Але тим самим він стверджував: я не громадянин держави, але громадянин природного універсуму, ойкумени, який втілює вищу гармонію, справедливість та розумність.

Кініки були ідеологами нижчих верств античного суспільства, виражаючи негативне ставлення їх як до полісного партикуляризму, так і до імперіалістичних ідей. Вони доводили неспроможність традиційного неспроможність традиційного для античного світогляду поділу всіх людей на еллінів та варварів, які, на їх думку, від природи є рівними.

Міжнародно-політична думка Середньовіччя.

Занепад античності та величезні успіхи християнства суттєво вплинули на зміни в уявленнях про міжнародні відносини в епоху Середньовіччя. Християнська середньовічна думка розгортає ідею космополітичної єдності людського роду, яка ґрунтується на ідеї рівності усіх людей перед Богом. Але космополітизм цей ґрунтується не на негативізмі, а на позитивному універсалізмі: *Аврелій Августин* у своїй головній праці *“Про Град Божий”* розглядає всю історію людства як боротьбу між двома ворожими царствами – Божим царством як царством світла, земним втіленням якого є Церква, та царством диявола, царством темряви, яке знаходить втілення у державі, “великій розбійницькій організації”. Зло у світі проявляється у тому, що держава (нижче) ставиться над Церквою (вищим). Перемога добра можлива лише за умов підпорядкування держави Церкві.

Августин обґрунтовує ідею всесвітньої теократичної монархії. Світська держава знаходить вище виправдання свого існування у служінні Церкві. Заслуга Августина полягає також в тому, що він створив вчення про справедливі та несправедливі війни. В той же час необхідно визначити, що проблеми міжнародної політики були далеко на периферії політичної думки Середньовіччя і лише у працях Фоми Аквінського та Іоанна Солсберійського ми можемо знайти певні міркування про міжнародні відносини, насамперед про проблеми війни та миру.

Християнство мало величезний вплив на формування міжнародно-політичної думки слов'янських народів. Саме впливом християнства обумовлюється той факт, що вся історія суспільно-політичної думки пронизана ідеєю вселенськості, універсальності цивілізаційної, історичної місії Русі-Росії. Поширення християнської релігії, книжності та писемності було одним з головних чинників перетворення Київської Русі на важливий елемент міжнародної системи того часу, що зумовило потребу в осмисленні ойкумени та свого місця в ній, в обґрунтуванні державного суверенітету, формуванні державницького, патріотичного світогляду. Це значно вплинуло на розвиток політичної думки Русі, міжнародно-політичний аспект якої яскраво представлений насамперед митрополитом *Іларіоном*, який у 40-і роки XI ст. написав *“Слово про Закон та Благодать”*.

Цей видатний пам'ятник патріотичної думки був спрямований на утвердження ідеї суверенності, самодостатності Русі та її князів, їх рівноправності з іншими державами та правителями. Хоча руський народ не одразу долучився до християнської історії, проте він має повне право влитися у всесвітню історію, бути рівноправним її творцем, у повній відповідності з ідеєю про рівну відповідальність усіх народів перед Богом. Більш того, Іларіон писав про особливу богообраність руського народу: *“сбытсья о нас языцех реченое: открыет Господь мышцу свою святую пред всеми языки и узрят все концы земли спасение, еже от Бога нашего”*. Після падіння Візантії інтуїція про богообраність росіян стала фактично офіційною релігійною доктриною.

Поділяючи світову історію на епоху Закону, Старого Заповіту - світ давньої людини, темряви, невігластва, рабства, богообраності одного народу, та епоху Благодаті, Нового Заповіту - світ нової людини, світла, істини, свободи, любові Божої до усіх народів, Іларіон наголошує, що старі закони віджили:

“Не можши бо законе ст҃ня удержати, но могажди идоломъ поклонявшеся, како истинныя благодати удержать учение. Нь ново учение - новы мѣхы, новы языки и обое съблюдется, яко же и есть. Вѣра бо благодатная по всей земли простресе, и до нашего языка русскаго доиде, и законное езеро прльсьше...”

Концепція Іларіона є відбиттям візантійських доктрин. Так, він вперше свідомо розвиває ідею стольності Києва, що була нав'язана аналогічними уявленнями візантійців про Константинополь. Разом з тим, стверджуючи втілення “царства Старого Заповіту” у “царстві Нового”, що також є ремінісценцією візантійської ідеї спадкоємства влади від Римської імперії, Іларіон фактично створював фундамент для пізнього засвоєння ідеї “translatio imperii” - однієї з центральних серед візантійських уявлень про провіденційну сутність “імперії ромеїв”, що обґрунтовувала право на супрематію в усьому цивілізованому світі. У особі Візантії бачили світову імперію, спадкоємницю римської державної моці, але розглядалась вона двоїсто.

Константинополь як політичний символ в силу подвійної релігійно-політичної природи Візантії мав подвійне тлумачення: в ході одного підкреслювались благість і священство, в ході другого - влада і царство. Символічним виразом першого стає Єрусалим, коли Константинополь розуміється як святе теократичне царство, а другого - Рим, коли Константинополь розглядається як імперська держава, столиця світу. Обидві ідеї знаходять втілення в осмисленні Москви як нового Константинополя, що з'являється після падіння Візантійської імперії.

Ця ідея була оформлена у концепції “Москва - Третій Рим”, зародок якої міститься у творах новгородського митрополита *Зосіми*, визнаного пізніше єретиком. У Передмові до складеної ним Пасхалії (1492) не лише здійснюється уподібнення Івана III візантійському імператорові, а Москви - Константинополю, але й відстоюється витіснення старого центру православ'я новим, московським.

Сама ж концепція була сформульована ігуменом псковського Свято-Єлеазарова монастиря *Філофеем* у посланні М.Г.Місюрю-Мунехину, намісникові великого князя Василя III у Пскові (“*Послание о планитах и о зодях*”), написаному близько 1523 р. та включеному у 1541-1542 рр. у “Великі Четві Мінеї”. В ньому він доводить, що римська церква перестала бути істинною внаслідок проникнення аполінарієвої ересі, а церква “Другого Риму” - Константинополя - зруйнована онуками агарян, турками. Світоц православ'я відтепер перемістився у Москву, і царі руські стали його першою опорою і захистом. В дусі провіденціалізму Філофей розглядає історію людства як історію світових царств, що чередуються у порядку чередування тих народів, яких Бог обирає знаряддям своїх цілей. Коло історичних доль людських завершується розквітом та загибеллю трьох світових царств, із загибеллю останнього з яких наступить кінець світу, Страшний суд.

Сенс Царства у православній традиції зводиться до особливої есхатологічної ролі: та держава, яка визнає повноту православної церковної істини, є, у відповідності з традицією, перешкодою на шляху приходу “сина загибелі”, антихриста. У ситуації, що виникла після Флорентійської унії 1439 р. та падіння Константинополя у 1453 р. Москва представлялась Філофеем зосередженням всього християнського світу, а великий князь Московський - царем усіх християн. Падіння Візантії у православній апокаліптичній перспективі означало початок періоду “апостасії”, “відступництва”.

Згідно уявленням Філофея, Росія залишалась єдиним у світі носієм істинного християнства, і в цьому сенсі вона ставала царством вселенським, “катехоном” (“утримуючим”). Підкреслюючи виключність відповідальності, яка покладається на великого князя церквою, Філофей наставляв Василя III:

“Да еще добро устроиши свое царство - будеши сын света и гражданин вышняго Иерусалима, якоже выше писах ти и ныне глаголю: блюди и внемли, благочестивый царю, яко все христианския царьства снидоша в твое едино, яко два Рима падоша, а третей стоит, а четвертому не быти: уже твое христианское царство инем не останется.”

Третій Рим мислиться при цьому як останнє земне царство, яке завершує людську історію, і тим самим есхатологічно-месіаністична спрямованість виходить у Філофея на перший план. Рим уособлював для нього світ, і тому кінець Риму - це в його сприйнятті те ж саме, що й кінець світу. Тільки на короткий строк Москва перетворюється у Третій Рим, щоб ще на малий час віддалити прихід антихриста, відкласти ту мить, коли його пришествя стане універсальним явищем. Москва - столиця сутнісно нової держави, не національної, але

сотеріологічної, есхатологічної, апокаліптичної. Характерно в цьому сенсі, що в той час як у “Викладенні Пасхалії” митрополита Зосіми Москва - це насамперед “новий Константинів град”, то послання Філофея говорить саме про третій та останній Рим.

В цілому зміст концепції фактично обмежувався релігійною проблематикою, її ідеї торкалися не стільки політичної могутності Росії, скільки переваг, зверхності істинного руського православ'я. Вона підкреслювала зв'язок Російської держави з вищими духовно-релігійними цінностями, передбачаючи ізоляцію від “нечистих” земель. Тим самим вона суттєво вплинула на внутрішнє самовідокремлення Росії від Заходу, формування євразійської слов'яно-православної цивілізації та національно-релігійної самосвідомості російського народу з притаманними їй образами Святої Русі та Москви як Граду Божого. Вплинула вона й на ідеологічну підготовку переходу до самодержавства.

Подальший розвиток ця концепція знайшла у *“Сказанні про князів Володимирських”*, де обґрунтовувалось походження правлячої династії від римського імператора Августа, а титулу “цар” - від “цезар”, відповідним чином тлумачилась передача регалій візантійських імператорів - шапки Мономаха, барм, скипетру і держави - російським правителям. У *“Повісті про білий клубок”* розглядалась легенда про священний убір, що його було вручено імператором Константином римському папі Сильвестрові, який віддав його після розділу Церков константинопольському патріархові, а той по ангельському нав'юванню відіслав його на Русь у Великий Новгород.

Протягом другої половини XVI ст. під керівництвом та при безпосередній участі *Івана Грозного* створюються такі присвячені апології єдиновладдя праці, як *“Велика чолобитна”*, *“Літописець початку царства”*, *“Царствена книга”*, *“Казанська історія”*, *“Степенна книга”*., завданням яких було піднесення влади московських государів, історичне обґрунтування їх виключного права на руське єдинокоролівство. Сам Іван Грозний обґрунтовує самодержавну природу царської влади посиленнями на всесвітню та вітчизняну історію: *“А наши великие государы, почен от Августа кесаря обладающего всею вселенною, и брата его Пруса и даже до великого государя Рюрика и от Рюрика до нынешнего государя его царьского самодержьства, все государы самодержьцы, и никто же им не может указу учинити и вольны добрых жаловати, а лихих казнити”*

Безумовно, Іван Грозний був суперечливою постаттю російської історії, та все ж його не можна не визнати великим та мудрим правителем, який захищав країну від проникнення іноземного впливу та прагнув об'єднати Росію. Зокрема, він вперше в її історії встановив монополію зовнішньої торгівлі.

Міжнародно-політична думка епохи Відродження.

Формування централізованих держав у Європі було суттєвим фактором розвитку ТМВ, який у цей період був пов'язаний насамперед з ім'ям французького державного діяча та історика XV ст. *Філіпа де Коміна*, який у своїх *“Мемуарах”* суттєво переосмислює з прагматичного погляду міжнародні відносини. Він відмовляється від самого критерію моральної справедливості у міждержавних відносинах, вважає зіткнення інтересів держав неминучим явищем. Комін розглядає дипломатію як мистецтво і дає багато порад в цій справі, його думки про дипломатію нерідко порівнюють з поглядами Н. Макіавеллі.

Він відзначає особливе значення у міждержавних відносинах політичної мудрості. Так, він визнає війну в якості політичного засобу лише в разі необхідності, звертаючи увагу, що військові дії часто залежать від випадковостей, а військові поразки мають надто важкі наслідки – тому мудрий правитель не буде покладатись на випадковості фортуни. Для Коміна не існує справедливих чи несправедливих війн, оскільки він взагалі відмовляється від моральних критеріїв. Іноді він представляє війни як акти божественного правосуддя, але ніколи – людського. Він вважав, що війна та дипломатія мають підтримувати одна одну.

Дипломатія для нього – це мистецтво, в якому правителі можуть знайти найкраще застосування своєї мудрості та досвіду. Викладаючи певні правила ведення зовнішньополітичної гри, він демонструє майже повну безпринципність: наприклад, він наполегливо рекомендує дипломатичне шпигунство, підкуп за допомогою послів впливових людей з оточення противника. Дипломатію він розглядав як приховану боротьбу, в якій виграють наймудріші.

З ключовими подіями в історії міжнародних відносин, що знаменують собою початок нового етапу світового розвитку (кінець XV – XVI ст.) співпадають роки життя однієї з найвідоміших та найбільш суперечливих постатей в історії політичної думки –

флорентійського дипломата та історика **Ніколо Макіавеллі**. Він став одним з перших апологетів політичного реалізму як принципу політичної діяльності.

Прагнучи до створення централізованої національної держави в Італії, він звертав особливу увагу на засоби зовнішньої політики, наполягаючи на необхідності рішучого застосування сили для досягнення зовнішньополітичних цілей. Хоча він і проголосив в якості закону політичної поведінки правило “мета виправдовує засоби”, але цією метою було в нього “загальне благо” – державний інтерес, який він розумів як інтерес загальнонаціональний. Втім Макіавеллі закликав до певної гнучкості у проведенні цієї політик, говорив про необхідність “постійно пам’ятати, що обставини можуть змінитись”.

Великий флорентієць надавав вирішального значення силовому фактору міжнародних відносин, пристрасть до завоювань він обґрунтовував природними особливостями самої людини, більш схильний до зла, аніж до добра. Тому війни неминучі та природні. Справедливою ж є війна, яка є необхідною, але слід вести війну тільки за ті території, населення яких не ставиться вороже до тих, хто веде цю війну.

Гострій критиці було піддано макіавеллізм з його тезою про зверхність державного інтересу іншим видатним представником новоєвропейської політичної думки **Томасо Кампанеллою**. Але, звинувачуючи Макіавеллі в аморалізмі, він сам наближується до нього, послідовно проводячи принцип “розподіляй та володарюй” для досягнення свого ідеалу – створення універсальної монархії на чолі з Папою Римським. Мрія про об’єднання всього людства у єдину теократичну державу була однією з головних ідей його політичної теорії, викладеної у працях “*Монархія Месії*”, “*Про іспанську монархію*”, “*Питання про найкращу державу*”, “*Політичні афоризми*” та ін. Вважаючи, що “релігійна спільність зв’язує найбільш міцно”, він закликав об’єднати увесь рід людський під владою папи.

Але у сфері реальної політики він приділяє значну увагу, зокрема, таким практичним питанням, як причини загибелі держав, фактори їх моці. Основами міцної держави Калабрієць вважав мудрість, силу та багатство, тобто розумне правління, сильну армію та наявність повної скарбниці. Зовнішніми причинами загибелі держав він вважав іноземні завоювання, епідемії, стихійні лиха, а внутрішніми – надто великі розміри держави, які ускладнюють управління ними, непокорність васалів, припинення династій, чвари між спадкоємцями, нездатність останніх до ведення державних справ. Кампанелла також рішуче засуджує широко розповсюджену практики найманства. Зрада найманих армій, нестача грошей для їх утримання, грабежі часто призводять до падіння монархій та республік, – наголошував мислитель.

Для зміцнення держави, зростання її авторитету він рекомендував спільно використовувати “ мову – знаряддя релігії та мудрості”, “меч – знаряддя фізичної сили” та скарби, гроші як важливі речовинні засоби впливу. Всі ці знаряддя він вважав необхідними для створення досконалої держави, яка ґрунтуватиметься на політичному союзі папства та світських володарів та забезпечить встановлення на землі справедливості, миру та загального блага.

Взагалі ідея створення універсальної європейської континентальної імперії займає виключне місце в історії зовнішньополітичних ідей Європи як у середньовіччі, так і у епоху Відродження, на початку Нового часу. Видатним її теоретиком і практиком був італійський гуманіст, правник **Меркуріо Гаттінара** – канцлер імператора Священної Римської Імперії Карла V. Відстоюючи ідею сакрального походження імперської влади, він розглядав Карла V як політичного лідера всього християнського світу, який має очолити спільну боротьбу проти ворогів останнього. Ця концепція спиралась на ідейні традиції іспанської Реконквісти, які намагались пристосувати до умов ситуації запеклої боротьби з ісламським світом у обличчі Османської імперії. Вона була реальною альтернативою політичного розвитку Європи, але мала консервативний характер і стояла на перешкоді розвитку буржуазних відносин та становленню національних держав.

Міжнародно-політична думка Нового часу.

З точки зору формування міжнародно-правового підґрунтя науки про міжнародні відносини особливий інтерес становить теоретична спадщина **Гуго Гроція** (1583-1645), голландського філософа, юриста, політичного мислителя XVII ст., якого можна вважати основоположником доктрини природного права та сучасної науки міжнародного права. Головною метою його основної праці “*Про право війни та миру*” було виявлення засад справедливості у міжнародних відносинах.

Гроцій був переконаний у тому, що кожній людині внутрішньо притаманне прагнення до спілкування. Він доводив, що люди не повинні мати недобрих намірів один до одного. Спираючись на ці уявлення, він виступав за те, щоб держави досягали своїх цілей мирними методами і засобами. Вважаючи, що міжнародне право (“право народів”) виникає за умов взаємної згоди держав для спільної користі, Гроцій називає його джерелами природу, божеські закони та людську мораль. Міжнародні відносини, на його думку, мають ґрунтуватись на добросовісному виконанні певних зобов'язань – це необхідно для того, щоб не зникла надія на мир.

Війну Гроцій не вважав задовільним засобом вирішення соціально-політичних завдань, закликаючи прагнути до миру з усіма, наскільки це можливо. Звернення до війни, на його думку, повинно бути обґрунтованим, і далеко не кожне правопорушення може бути підставою для застосування сили. Лише після того, як використана процедура примирення у безпосередніх переговорах або за допомогою посередника, військові дії одержують виправдання.

У створеній ним концепції війни Гроцій розглядає її як “*стан боротьби силою*” та розділяє війни на приватні, публічні та змішані. В дусі традиції, що йде від Августина, він розділяє війни на справедливі та несправедливі. В силу справедливої війни держава одержує речі, які ніби то становлять належний їй борг, який вона не в змозі одержати іншим шляхом, або вона завдає винуватцю шкоди у межах справедливого покарання. Він висловлювався за застосування сили щодо тих держав і народів, які чинять насильство над послами, “мореходцями” і торговцями, а також тих, які займаються розбійними діями на морі. Гроцій висловлювався за надання допомоги іншому народу, який потерпає від насильства, тому що “сила, яка дає захист слабим, сповнена справедливості”. Фактично він приходить до висновку про необхідність міжнародного співробітництва по боротьбі з порушниками миру, у відповідності з принципом колективної взаємодопомоги народів. В той же час він не визнавав справедливими війни народів за свою свободу і незалежність.

Несправедливими, на його думку, є війни, які ведуться державами задля власної вигоди, проти відсталих народів, неспроможних ефективно чинити опір. Також Гроцій вважає несправедливими превентивні війни, викликані непокоєнням відносно зростання могутності сусідніх держав. Загарбані землі не вважаються такими з моменту їх зайняття, для цього необхідне достатньо тривале володіння. Цікавими є думки Грація про те, що “при відчуженні частини держави необхідна згода також тієї частини, про відчуження якої ставиться питання”. В свою чергу він підкреслює, що будь-яка складова частина держави не має права на відокремлення від неї, “якщо тільки інакше вона не може зберегтись”.

Французький мислитель **Емерік Крюсе** (1590-1648), розглядаючи стан і перспективи розвитку міжнародних відносин, першим серед мислителів Нового часу висунув пропозицію про створення постійної універсальної міждержавної організації на договірній основі. Вона повинна була ґрунтуватись на принципі рівності держав-членів незалежно від їх розмірів і місця розташування. Крюсе пропонував запросити до неї держави Європи, Азії та Африки. Для розгляду спірних питань він пропонував створити Раду з правом давати рекомендації відповідним державам, при цьому особливо підкреслювалося, що держави не повинні вдаватися до будь-яких дій до того, як вони вивчать рекомендації Ради. Мислитель наголошував на необхідності керуватись інтересами людей при проведенні зовнішньої політики, закликав до політичної терпимості і міжнародного співробітництва.

Серед міжнародно-політичних ідей часів англійської революції XVII ст. привертає до себе увагу перш за все ім'я англійського філософа **Томаса Гоббса** (1588-1679), який у працях “**Основи філософії**” (*частина III “Про громадянина”*) та “**Левіафан**” виклав надзвичайно оригінальну та виняткову за своєю раціональністю і логічною побудовою теорію природного права та суспільного договору, яка ґрунтується на позиціях етатизму та песимістичного політичного реалізму. Його погляди на міжнародні відносини впливають з його загальної оцінки природного стану людства як “*війни усіх проти усіх*”, що збереглась на рівні відносин між державами, які знаходяться у стані постійної ворожнечі. Війна означає можливість вбивати, підкоряти або робити який-небудь ворожий акт, вона є природним правом держави. Війна є не тільки безпосередньо військова дія, а й певний період часу, протягом якого явно виявляється воля до боротьби шляхом бою.

Причинами війни є суперництво, недовіра та жадання слави, що коріняться у натурі людини. Згідно Гоббсу, всі люди, які не є підданими даної держави, або є її ворогами, або

перестали бути ними в силу попереднього договору. Природа держави є такою, що, об'єднуючи багатьох людей у одне суспільство, вона в той же час ізолює одне суспільство від інших. Гоббс заперечує уявлення в дусі християнського універсалізму, згідно яких весь християнський світ становить єдину державу, усі елементи якої знаходяться у взаємній залежності між собою. Для нього очевидним, навпаки, є те, що Франція, Іспанія та інші -- це окремі держави, які, подібно до природної людини, здатні віддавати накази та підкорятися, діяти та бути об'єктом дії. Правителі мають право вживати усіх заходів для послаблення могутності противників, зокрема заохочувати шпигунство. Проти ворогів природне право, що визначає відносини між державами, дозволяє вести війну, під час якої не робиться різниця між винними та невинними.

Але основний природний закон, або загальне правило розуму, проголошує, за Гоббсом, що *“кожна людина мусить домагатися миру, якщо в неї є надія досягнути його; якщо ж вона не може його досягнути, то він може використовувати будь-які засоби, що надають перевагу на війні”*. Це у повній мірі стосується держав, оскільки головна їх мета полягає перш за все у забезпеченні безпеки.

Гоббс також не заперечує можливість держави “законним чином” примушувати іншу державу силою змінити свій уряд або низложити суверена, “якщо вона іншим шляхом не може захищати себе”. Серед інших уявлень, які він назвав “дітьми держави”, мають право на відокремлення від метрополії після їх зміцнення, утворюючи суверенну державу.

Якщо Гоббс продовжував представлену Н. Макіавеллі, Ф. де Коміном, Фуکیدідом лінію Realpolitik з її виправданням широкого застосування сили, то в той же час здійснюються спроби створити й філософські обґрунтування ідеї “вічного миру”, чому сприяла моральна атмосфера втомленості від безперервних війн XVI – першої половини XVII ст.

Вільям Пенн у трактаті *“Справа про теперішнє та майбутнє миру в Європі шляхом створення Європейського Конгресу, Парламенту або Палати держав”* (1693) говорить, що існують тільки три речі, заради яких порушується мир, а саме: збереження, повернення та примноження того, що є. Перший випадок, тобто захист від вторгнення ворогу, він вважає цілком справедливим. Другий випадок, коли держава вважає себе достатньо сильною, щоб повернути силою те, що вона раніше втратила з-за нападу більш сильної держави, він розглядає як приклад наступальної політики, яка також певною мірою може бути виправдана. Але він рішуче засуджує дії по збільшенню володінь шляхом придбання сусідніх областей слабких держав. Для виправдання цієї пристрасті завжди можна знайти привід. – відзначає В. Пенн. Запропоновані ним механізми переустрою Європи він вважав достатніми для ліквідації подібного зла.

Французький мислитель **Шарль Ірине де Сен-П'єр** (1658-1743) бачив у війнах одну з найтяжчих соціальних бід. Для зміни міжнародних відносин на користь миру і міжнародного співробітництва він вважав необхідним проводити активну і цілеспрямовану політику. Негативні явища міжнародного життя він пояснював насамперед негараздами у регулюванні відносин між державами. Він сформулював вимогу про внутрішню єдність і несуперечливість міжнародно-правової системи, яка повинна регулювати ці відносини. Сен-П'єр запропонував гарантувати державам їх територіальні володіння, відмовитися від права під будь-яким приводом нападати один на одного. Він доводив, що міждержавні відносини можуть будуватися лише на основі поваги прав і інтересів усіх учасників міжнародного спілкування. Для мирного врегулювання спорів він вважав доцільним використовувати арбітражні рішення міжнародних інстанцій та “судовий трибунал” у рамках конференції держав.

Сен-П'єр робить висновок про необхідність заради забезпечення миру між народами заключити договір про створення міждержавної організації. Вона повинна бути механізмом протидії планам створення “обособлених асоціацій”. В ній обов'язково мають брати участь усі “значні держави”. Мислитель пропонував наділити “федерацію” повноваженнями примушувати кожену державу “підкорятися загальному судженню про участь у яких-небудь діях”, заснувати “судовий трибунал” з правом прийняття обов'язкових для членів організації постанов і створити “армію”, щоб запобігти спробам опору з боку окремих держав.

Інший французький мислитель **Шарль-Луї Монтеск'є** (1689-1755) дотримувався тієї точки зору, що повсюди у світі діють закони, котрі у широкому розумінні є необхідними

відносинами, які випливають з природи речей. Закони, які визначають відносини між народами - це міжнародне право. Звідси він закликав додержуватися міжнародних, особливо мирних, договорів. Він наполягав на необхідності зближення народів на справедливій основі, що передбачало врахування важливих життєвих інтересів народів.

Він виступив з критикою ідей Т. Гоббса, обґрунтовуючи, що війна не є природним станом людей. Навпаки, він вважав, що “мир є першим природним законом людини”. Війну він розглядав як соціальне явище, для нього вона була способом винищення людей. Він пов’язував витоки війн з формою державного правління: “дух монархії - війна і розширення території, дух республіки - мир і поміркованість”. Монтеस्क’є прагнув орієнтувати політику держав на мирні досягнення і закликав, щоб держави стримували гонку озброєнь.

Ідейний попередник якобінців **Жан-Жак Руссо** (1712-1778) вважав, що народи в умовах суспільного життя знаходяться під дією центробіжних сил, котрі спрямовують їх один проти одного з метою розширення їх територій. У міжнародному житті відсутні тенденції, які сприяли б виникненню тісних зв’язків і спільних інтересів у людей.

Він виступав проти війн, а важливою умовою їх запобігання вважав демократичні перетворення внутрішніх відносин у державах. Його симпатії були на боці республіканського устрою, який він вважав можливим лише у невеличких масштабах суспільства. Ці погляди призвели Руссо до висновку про необхідність розчленування тогочасних державних утворень.

Оцінюючи перспективи встановлення миру між народами, Руссо відзначав, що “вічний мир у наш час - проект достатньо абсурдний”. Він заперечував цінність спроб розробити певні правила міжнародної поведінки, які могли б упередити збройні зіткнення між державами. Навпаки, він позитивно ставився до ідей Генріха IV та його першого міністра Максиміліана де Сюллі, які пропонували забезпечувати мир за допомогою сили. Він закликав “збирати” війська для утвердження “корисного” у міжнародному житті.

Ідеї співпраці між націями-державами заради спільного блага розвиває у XVIII ст. швейцарський правник та дипломат **Емер де Ваттель** у своїй головній праці **“Право народів або принципи природного права, що стосуються поведінки та справ націй і суверенів”** (1758). На його думку, “нації, або держави, є політичними єдностями, суспільствами людей, які об’єднались, щоб забезпечити спільними зусиллями свою безпеку та свої вигоди”. Він порівнює суверенні держави з вільними особами, що живуть у природному стані, слідує за Т. Гоббсом.

Загальні принципи міжнародного права, або так зване “необхідне право народів”, становить собою пристосоване до держав природне право, яке ґрунтується на природі речей, зокрема на природі людини. Але людина за своєю природою неминуче потребує допомоги з боку собі подібних та у спілкуванні з ними для самозбереження та самовдосконалення. Тому суспільство у масштабах всього людського роду є необхідним наслідком природи людини, і всі люди зобов’язані сприяти його розвитку, адже метою цього природного суспільства є взаємна допомога усіх людей для вдосконалення себе самих та їх держав. Нації, що розглядаються Ваттелем як вільні особи, що живуть разом у природному стані, повинні розвивати це загальнолюдське суспільство, яке сприятиме взаємодопомозі між націями.

Ваттель дотримувався ідеї про природну рівність людей, яка використовується ним для обґрунтування того, що нації, які складаються з людей та самі розглядаються як вільні особи, також від природи є рівними. Як вільна, незалежна та рівна іншим, кожна нація має судити по совісті про те, що їй слід робити для виконання свого покликання. Ніхто не має права судити про розміри претензій нації або про те, що вона вважає необхідним для своєї безпеки.

Значну увагу Ваттель приділяє розмежуванню прав нації та прав її суверена, що було дуже актуальним в умовах формування буржуазних відносин в Європі. Він відзначав що суверен одержує свою владу від нації в тому обсязі, в якому нація вважає за доцільне. Саме нація є єдиною володаркою належного їй майна, вона може розпоряджатись їм за власним розсудом, тоді як суверен є тільки управителем, а не власником держави.

Разом з тим Ваттель відстоює принцип “свободи морів”, заперечуючи право нації на привласнення собі виключного права користування морем та підтримувати це право силою: це завдає шкоди всім націям, спільне право яких порушується в цьому випадку. Однак нація може привласнити собі речі, вільне або спільне користування якими виявилось би шкідливим або небезпечним для неї, тому узбережні води можуть становити власність нації.

Могутність нації складається, на думку швейцарського вченого, з трьох елементів: чисельність громадян, їх військова доблесть та багатство. Під останнім він розуміє фортеці, артилерію, зброю, все інше, що необхідно для ведення війни. Він підкреслює важливу тезу про те, що могутність нації є відносною, що її слід вимірювати могутністю сусідів або всіх народів, які можуть становити для неї небезпеку. Значною складовою частиною могутності держави є її слава, яка прилучає увагу інших народів та змушує сусідів поважати цю державу. Цим Ваттель підкреслює значну роль морально-психологічних факторів як компонентів національної сили.

В атмосфері широкої колоніальної експансії, що здійснювалась під прапором цивілізаторської місії європейців, заслуговує на увагу те, що Ваттель виступив на захист поневолених народів. Він наголошує, що “честолюбні європейці, котрі напали на американські нації та підкорили їх своєму жорстокому пануванню, щоб цивілізувати їх, як вони казали, та щоб навчити їх справжньої релігії, ці узурпатори, говорю я, користувались привидом і несправедливим, і смішним”. Хоча нації мусять сприяти вдосконаленню інших народів, це не дає їм ніякого права змушувати їх приймати те, що вони хочуть зробити в цьому напрямку.

“Право застосування сили, – визначає мислитель, – належить націям тільки для захисту та підтримання своїх прав”. Нації не мають права захоплювати територію, що належить меншій нації, і ще й зобов’язані утримуватись від будь-якої дії, що суперечить правам суверена. Якщо ж нація відверто порушує справедливість, користуючись якими-небудь привидами, тоді вищий інтерес безпеки людського суспільства дає іншим націям право об’єднатися для відсічі й покарання такої нації.

Приймаючи традиційний поділ війни на справедливу та несправедливу, він визначає потрібну мету справедливої, законної війни: 1) примусити повернути нам те, що нам належить, або те, що нам винні; 2) забезпечити нашу безпеку на майбутнє, караючи агресора або напасника; 3) оборонятись або захищати себе від кривди, даючи відсіч незаконному насильству. Два перших пункти становлять мету наступальної війни, а третій – оборонної.

Несправедливою ж Ваттель вважає війну, розпочату із-за вигоди, без оправдальних причин. Несправедливою також є превентивна війна, розпочата для запобігання надмірного збільшення розмірів та зміцнення сусідньої держави. Привертає до себе особливу увагу й теза Ваттеля про те, що “війна не може бути справедливою для обох сторін”. Він також виступає з вимогою гуманізації війни та висуває вчення про нейтралітет.

Певний внесок вніс Ваттель й у розуміння феномену балансу сил. Європа становить, на його думку, політичну систему, деяку цілісність, в якій все пов’язане з відносинами та інтересами націй. Він використовує для характеристики цієї системи термін *“політична рівновага”*, під якою розуміється такий стан речей, за яким кожна держава не здатна мати абсолютну перевагу над іншими та встановлювати для них закони. Найбільш вірним засобом збереження рівноваги було б створення такого порядку, щоб жодна держава не переважала набагато інших, щоб усі вони, або значна їх більшість були б приблизно рівними за своєю силою. Але Ваттель ставить питання про засоби закріплення цієї рівності, підкреслюючи, що торгівля, промисловість, войовничість швидко призведуть до її зникнення.

Обґрунтуванню створення стабільного та справедливого європейського порядку присвячено відомий трактат великого німецького філософа *Імануїла Канта* (1723-1804) *“До вічного миру”*. У концепції Канта війна не має виправдань, вона суперечить моральному визначенню ролі і значення людини, оскільки заперечує абсолютну цінність людини. Війна для Канта - це результат недотримання етичних вимог, наслідок того, що люди не йдуть за голосом “практичного розуму”.

Однією з основних тез трактату є теза про те, що жоден мирний договір не повинен вважатися дійсним, якщо при його укладенні таємно зберігається підвалина для майбутньої війни. Філософ вважав практично можливою мету знищення війн, відзначаючи, що людина має необхідні здібності для зміни умов свого існування.

У центр свого підходу Кант ставить проблеми прав і свобод людини. Він наголошує, що “право людини має вважатися священним, яких би жертв не коштувало це пануючій владі”. Він вважав, що політичні максими мають виходити не з цілей і бажань кожної держави, а з “чистого поняття правового долгу”, принцип якого є апіорі даним “чистим розумом”. Ці та інші ідеї, що фактично закликають ігнорувати державні інтереси та існуючі

правила міждержавних відносин в ім'я вищих імперативів універсальної моралі, дозволяють вважати Канта предтечею політичного ідеалізму.

Кант висловлювався за розвиток мирних відносин та співробітництво між державами. Також він висловлює думку про те, що постійні армії мають з часом повністю зникнути. Він попереджує про неприпустимість використання державних боргів у зовнішньополітичних справах та насильницького втручання в політичний устрій та правління інших держав. Філософ закликав до створення "союзу народів" (а не "держави народів", як він сам зауважував), який покладе край усім війнам. Розвиток Кантом ідеї лібералізму та європейського федералізму мав суттєве значення для ідейного обґрунтування процесів європейської інтеграції.

Втім слід зазначити, що апіорні вимоги універсальної моралі Кант віддавав безумовний пріоритет не лише перед правилами міждержавного співіснування, а й перед правилами спілкування між людьми і навіть перед природними правами людини, в тому числі перед правом на життя. Він писав: "Світ ніяким чином не загине від того, що злих людей стане менше". Фактично цей постулат, що стверджує тлумачення "універсальних норм моралі" як єдиної основи для політичної дії, покладено сьогодні в основу практики "гуманітарних інтервенцій", право на які обґрунтовується необхідністю встановлення нового гуманістичного світового порядку.

Інший напрямок у зовнішньополітичній думці представлений *Йоганом-Готлібом Фіхте* (1762-1814), який у праці "*Замкнена торгівельна держава*" (1800), яка має підзаголовок "Філософський проект, що слугує доповненням до науки про право й спробою побудувати майбутньої політики", розвиває етатистську традицію, що йде від Гоббса.

На думку мислителя, зовнішньополітична діяльність держави має спиратися не лише на історичний досвід, але й на розумні правила міжнародних відносин. Він закликав дотримуватися принципів права, ґрунтуватися на "твердих державно-правових принципах" і враховувати "правила поведінки", що прийняті у міжнародному житті. Філософ зробив висновок про те, що "війна взагалі не є правовим станом", що "право - це мир". Він висловлювався проти будь-яких підстав для застосування сили у сфері міжнародних відносин і виступив на підтримку пропозиції Канта про те, щоб договори між державами виключали навіть приховану можливість звернення до війни.

Фіхте вважав, що окремі держави християнської Європи є випадково виниклими окремими частинами первісної цілісності. Якщо вся Європа з її колоніями та торгівельними факторіями в інших частинах світу все ще одне ціле, то й торгівля усіх частин між собою має бути вільною. Якщо ж вона розділена на багато окремих держав, то вона має бути розділена на багато безумовно замкнених торгівельних держав. Правову державу він розглядає як замкнену сукупність людей, підпорядкованих одним і тим же законам і одній і тій же вищій примусовій владі, і її природа зумовлює, на його думку, що держава має насамперед замкнутись від іноземної торгівлі та утворити такий же відокремлений торгівельний організм, який вона вже утворила у юридичному та політичному відношенні.

Стосовно тогочасного стану європейських відносин Фіхте відзначає, що "держави, які мали б, власне, представляти одне ціле і зовсім або частково лежать у межах одних і тих же природних кордонів, знаходяться між собою у стані природної війни. Держави, але не народи". Головною причиною цих війн є штучні державні кордони. Розширення або звуження території держави до її природних кордонів є тому головною умовою створення замкненої торгівельної держави, що в свою чергу призведе до знищення війн, оскільки вони завжди пов'язані з конкуруючими торгівельними інтересами. На думку Фіхте, замикання території та торгівельних відносин взаємно передбачають та вимагають одне одного. Держава, яка дотримується звичайної торгівельної системи, зберігає постійну зацікавленість у збільшенні території навіть за межами природних кордонів, щоб збільшити свою торгівлю та багатство, яке знову використовується для нових завоювань.

Замкнена торгівельна держава, навпроти, не має ніякої користі від виходу за межі своїх природних кордонів, тому що весь устрій розрахований тільки на природні її розміри. Створення такої держави передбачає, за проектом Фіхте, унеможливлення безпосередніх зносин громадян держави з іноземцями, вилучення в громадян усіх світових грошей з обміном їх на місцеві, поступове витіснення іноземних товарів з внутрішнього ринку. Цілий ряд ідей німецького філософа, поруч з концепцією національної економіки Фрідріха Ліста, були використані при здійсненні спроби побудови автаркічної національної економіки

мілітаристського типу в умовах тоталітарних режимів нацистської Німеччини та фашистської Італії. Але в той час як Фіхте висував свій “філософський проект”, переслідуючи мету знищення війн, ідеологи та практики фашизму використовували його для забезпечення власних агресивних планів.

Ще одним представником етатистського напрямку був *Георг-Вільгельм Фрідріх Гегель* (1770-1831). Головна особливість його концепції полягає у тому, що вона виходить з уявлень про первинність держави по відношенню до окремого індивіду та громадянського суспільства. У праці *“Філософія права”* він висуває думку про те, що держави – не приватні особи, а цілковито самостійні тотальності у собі, тому взаємини між ними мають будуватись на засадах рівноправ'я, внутрішньої самостійності. Але легітимність держави має бути доповнена визначення інших держав, яке в свою чергу вимагає гарантії, що держава також визнає їх.

Специфіка міждержавних взаємовідносин полягає в тому, що “це взаємовідносини між самостійними сторонами, які між собою стипулюють, але разом з тим стоять над цими стипуляціями”, що пов'язане з відсутністю наддержавної владної інстанції, яка вирішувала б, “що є в собі право”. Неможливість розглядати міждержавні відносини як чисто моральні приватноправові відносини визначає детермінацію їх безпосередньою дійсністю. Підтвердження його Гегель знаходить у словах Наполеона, сказаних напередодні укладання Кампо-Формійського миру: “Французька Республіка так само не потребує визнання, як не має в ньому потреби сонце”.

В силу природи держав як особливих воель стан відносин між ними коливається між відносинами, що знаходяться у відповідності з договорами та їх зняттям. Якщо особливі волі не можуть дійти згоди, спір між державами може бути вирішений тільки війною. Війну Гегель вважав складовою частиною правового регулювання міжнародних відносин: саме війна повинна вирішити, “яке право має поступитися у цьому зіткненні іншому” праву. З його точки зору, право може відстояти себе, лише спираючись на силу.

Але й у стані війни – стані безправ'я, насильства і випадковості, зберігається зв'язок, в якому вони є значними один для одного, так що “у війні міститься можливість миру”. Тим не менше Гегель робить акцент на тому, що відносини між державами як особливими волями, являючи собою бурхливу гру пристрастей, інтересів, цілей, підпадають під владу випадковості. Він не визнає, таким чином, наявності законів та закономірностей, за якими функціонують міжнародні відносини в об'єктивній дійсності.

Гегель висловлювався проти пропозицій про створення міжнародного “парламенту” та проти об'єднання держав у союзи для підтримання міжнародного миру. Він вважав, що як особливий тип індивідуальності, такі союзи мають створити свою протилежність і породити ворога.

Поєднуючи етатизм з німецьким націоналізмом, видатний німецький історик ХІХ ст. *Леопольд Ранке* розглядав міжнародні відносини з позицій, близьких до гегельянства. На його думку, держава може досягти певного розвитку лише як незалежна від інших держав. Тому першочергового значення він надавав військовій силі. Принциповим положенням, висунутим Ранке, є теза про те, що саме зовнішня політика визначає характер внутрішньої. Внутрішній розвиток народу значною мірою визначається зовнішніми впливами.

Неоранкеанці розвинули ці аспекти концепції Ранке, стверджуючи, що весь хід світової історії визначається боротьбою за гегемонію між великими державами. Ранке та його послідовники відстоювали європоцентричну модель світу, ідею зверхності європейської (західної) цивілізації. При цьому сам історик обмежував останню лише територією Західної Європи, не включаючи до її складу східноєвропейські народи.

Думку про детермінацію внутрішньої політики зовнішньою поділяв також австрійський соціолог польського походження *Людвіг Гумплович*. Він виходить з того, що “внутрішній розвиток держави визначається розвитком її зовнішніх сил”. Це знаходить свій прояв у тому, що у влади опиняється та соціальна група, яка більш всього зацікавлена у зовнішньому, міжнародному положенні держави. Внутрішня історія її є тому простим додатком зовнішньої та обумовлюється останньою.

Саме закони міжнародного життя, – а Гумплович визнає існування таких законів та можливість їх пізнання, – визначають спрямованість розвитку людського суспільства. Головний серед них – “постійна боротьба між сусідніми державами з-за природної прикордонної лінії”. Будь-яка держава має прагнути до збільшення своєї лінії, а звідси

впливає вторинний закон: “кожна держава перешкоджає розвитку могутності, сусіда, дбає про збереження “політичної рівноваги” та усіма силами протидіє таким порушенням цієї “рівноваги”, які зашкоджують їй”. Другий вторинний закон полягає в тому, що “кожна держава прагне в напрямку найвигідніших придбань та найменшого опору”. Зокрема це значить, що “кожна держава тяжіє до моря, як засобу придбання морської могутності та всього з нею пов’язаного”. Третій закон полягає в тому, що весь внутрішній розвиток держави має максимальною мірою забезпечувати ті засоби та ресурси для здійснення успішної зовнішньої політики. Так, внутрішня політика має бути підпорядкована цілям нарощування військової сили, розвитку продуктивних сил країни. На думку Л.Гумпловича, у міжнародних відносинах держав неможливі інші стосунки, крім війни або збройного миру, або, нарешті, союзу з метою спільних дій проти третьої держави.

Під значним впливом полеміки західників і слов’янофілів формувалася уявлення про міжнародні відносини українських мислителів. Провідне місце серед них займають учасники **Кирило-Мефодіївського братства**, яке діяло у 1846-1847 роках. Провідними його діячами були **Микола Костомаров, Микола Гулак, Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський**. Документи кирило-мефодіївців, насамперед “Книга буття українського народу”, стверджує ідеали національного визволення та об’єднання слов’янських народів на демократичних засадах, повернення їм державності. Вони відстоювали ідею слов’янської федеративної республіки з рівними правами кожного народу. Кожен народ мав зберегти свої особливості при загальній особистій і громадській свободі. Послідовно відстоював ідею національного визволення України **Тарас Григорович Шевченко**, який також входив до складу братства. Федералістські ідеї кирило-мефодіївців пізніше знайшли розвиток у працях **Михайла Петровича Драгоманова**, який, однак, зводив українське питання до питання про загальну децентралізацію Російської імперії.

Особливий вплив на розвиток не лише теорії, а й практики міжнародних відносин мала міжнародно-політична концепція марксизму. Вона сформувалась як складова загальної філософської та політичної системи марксизму під значним впливом гегельянської філософії. Уся теорія класиків марксизму - **Карла Маркса (1818-1883)** і **Фрідріха Енгельса (1820-1895)** - є застосуванням гегелівської діалектики до сучасного їм капіталізму. Вони вважали, що характер міжнародних відносин визначається розвитком продуктивних сил, поділу праці та внутрішніми стосунками у державах-учасниках цих відносин.

Основою цивілізації, за словами Ф.Енгельса, слугує експлуатація одного класу іншим. Вся історія, на їх думку, це історія класової боротьби на різних ступенях суспільного розвитку. Оцінюючи історичну роль буржуазії, вони підкреслювали, що подібно тому, як село вона зробила залежним від міста, так “варварські й напівварварські країни вона поставила у залежність від країн цивілізованих, селянські народи - від буржуазних народів, Схід - від Заходу”.

Не можна не відзначити, зокрема, оцінку, що її дали класики марксизму значенню Великих географічних відкриттів: “мануфактура і взагалі весь розвиток виробництва досягли величезного підйому завдяки розширенню зносин, викликаному відкриттям Америки та морського шляху до Ост-Індії. Нові, ввезені звідти продукти, в особливості маси золота і срібла, що увійшли в обіг та радикально змінили взаємовідносини класів і завдали жорстокого удару феодалній земельній власності та трудящим, авантюристичні походи, колонізація і насамперед можливе тепер розширення ринків до розміру світового ринку, яке відбувалося у все більшому обсязі зо дня на день - все це породило нову фазу історичного розвитку”.

Тенденції суспільного розвитку передвизначають те, що в умовах кризи буржуазного суспільства майбутнє належить пролетаріату. З розвитком промисловості пролетаріат не тільки зростає чисельно, а й стає більш сильним та свідомим, тим самим з-під ніг буржуазії вириваються ті самі засади, на яких вона виробляє та привласнює продукти. Тому її загибель та перемогу пролетаріату К.Маркс і Ф.Енгельс вважали однаково неминучими: “Присмерк блукає по Європі - присмерк комунізму”. Перед робітничим класом вони ставили завдання оволодіти таємницями міжнародної політики, стежити за дипломатичною діяльністю своїх урядів і в разі потреби протидіяти їй усіма засобами.

Міжнародні відносини К.Маркс визначав як “вторинні і третинні, взагалі похідні, перенесені, непервинні виробничі відносини”. Вони обумовлені характером відповідних

суспільних формацій та держав, економічними та політичними інтересами пануючих класів. Тим не менш вони підкреслювали важливу самостійну роль міжнародних відносин у світовому розвитку.

Війни класики марксизму вважали методом, за допомогою якого пануючі класи захищають свої інтереси. До війн експлуаторські класи вдаються для того, щоб “відтягнути” прихід революції, відволікти сили від революційного руху, перешкодити розвитку демократичних процесів. Війна також тягне за собою великі втрати для господарства. В той же час Маркс і Енгельс виступали проти абстрактного тлумачення війн та не погоджувалися з однозначно негативною оцінкою війн, закликаючи конкретно-історично підходити до оцінки війн. Війни, які спрямовані на боротьбу з буржуазним ладом, як і війни проти рабства і проти деспотичних режимів, вони вважали правомірними і справедливими, тому що вони викликані насильством пануючих класів.

Після соціалістичної революції в Росії перед марксистською думкою постало завдання визначення характеру відносин між капіталістичними і соціалістичними державами. Суперечність між капіталізмом і соціалізмом розглядалася як головна суперечність епохи. Боротьбу двох систем В.І.Ленін розумів як головний зміст світового революційного процесу. Спочатку на озброєння було взято концепцію “світової революції”, експорт якої у Європу і Азію всіляко підтримувався хоча б у ідеологічному аспекті. Після поразки “світової революції” В.І.Ленін теоретично обґрунтував концепцію “мирного співіснування” держав з протилежними соціально-економічними системами.

Мирне співіснування передбачало гостру ідеологічну боротьбу: за словами Леніна, “питання стоїть тільки так: буржуазна чи соціалістична ідеологія. Середини тут немає”. Ця концепція впливала з філософії класового конфлікту. Згідно ній, мирне співіснування є формою існування основної суперечності епохи. Воно не передбачає повної відмови від застосування сили у міжнародних відносинах, хоча й містить в своїй основі відмову від війн. Фактично мирне співіснування мало конкуруючий характер, кожна з двох систем здійснювала одна на одну значний вплив хоча б самим фактом свого існування. Ленін вказував, що одночасне існування капіталізму та соціалізму “повинно викликати не тільки чвари, але й пряме прагнення буржуазії інших країн до розгрому переможного пролетаріату соціалістичної держави”, що у неї залишається надія на реставрацію, а ця надія перетворюється у спроби реставрації.

Питання для самостійного аналізу

1. Яка відмінність між теоретичними уявленнями про міжнародні відносини у історії політичної думки та сучасними теоріями міжнародних відносин?
2. В чому полягають принципові відмінності між конфуціанством та легізмом у їх поглядах на міжнародну політику держави?
3. Який вплив мала боротьба конфуціанства та легізму на історію зовнішньої політики Китаю?
5. Виявіть світоглядну сутність полеміки між прибічниками автаркічного та експансіоністського (імперіалістичного) шляхів розвитку Еллади.
6. Чи можна казати про те, що міжнародно-політична думка Античності визначила характер і напрямок її подальшого розвитку в країнах Заходу?
7. Хто з мислителів і яким чином розвивав уявлення Платона і Аристотеля про автаркічний ідеал?
10. Яке значення мали космополітичні ідеї Августіна на розвиток міжнародно-політичної думки і в чому їх відмінність від космополітизму кініків?
11. Як середньовічний світогляд впливав на характер міжнародно-політичної думки даної епохи?
12. Чому в політичній думці Європи епохи Відродження виникає ідея суверенітету та ідея держави-нації, яким було їх історичне значення?
13. Чим було викликано виникнення у XVII ст. сучасного міжнародного права?